

örneği, Hz. Peygamber'in vefatından sonra hilâfet konusunda ortaya çıkan anlaşmazlığı gidermek amacıyla Hz. Ebû Bekir'in yaptığı konuşmadır. Daha sonra ridde olayları, Hz. Ömer'in şehid edilmesi, Hz. Osman ve Ali dönemlerinde meydana gelen hadiseler, müslümanlar arasında baş gösteren ayrılıklar dolayısıyla karşıt gruplar arasında yapılan konuşmalar içinde devrin siyasî hitâbetinin çok sayıda örneğine rastlamak mümkündür (a.g.e., I, 368-445). 6. Münazaralar. Müslümanların hilâfet konusundaki ihtilâfları, özellikle Hz. Ali döneminden itibaren bu tür hitâbetin ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Bunların en önemlileri, Hakem Vak'ası ile ilgili olarak Hz. Ali ve İbn Abbas'ın Hâricîler'le yaptıkları tartışmalardır. Kaynaklarda bu türün çeşitli örneklerine rastlanmaktadır (a.g.e., I, 401-416). 7. Vasiyetler. Babaların evlâtlarına vasiyetleri, halife ve valilerin halka veya kendilerinden sonra yerlerine geçecek kişilere, savaşa gönderdikleri ordu kumandanlarına yaptıkları tavsiyeler bu türü oluşturur. Hz. Peygamber'le (Abdülhamîd Şâkir, s. 73-84) Hulefâ-yi Râşidîn ve bazı sahâbîlere ait vasiyet örnekleri günümüze kadar gelmiştir. Bu türün en meşhur örneklerinden biri de Hz. Ömer'in ölümünden önce hilâfet hakkında yaptığı vasiyettir (Ahmed Zekî Safvet, I, 263-265). Hz. Ebû Bekir'in Hâlid b. Velîd'i savaşa gönderirken yaptığı konuşma kumandanlara yapılan tavsiyele- rin en güzel örneklerinden sayılır.

İslâmî Hitâbetin Özellikleri. 1. Resûl-i Ekrem ve Hz. Ebû Bekir tarafından hutbelerin, özellikle de siyasî mahiyetteki konuşmaların kısa tutulması emredilmekle birlikte bunlar bazan Câhiliye dönemindekilerden uzundur. 2. Bu dönemin hitâbetinde bazı gelenekler teşekkül etmiştir. Meselâ bütün hutbelere Allah'a hamd ile başlanır, hamd ile başlamayan hutbeye "betrâ" (noksan, güdük) denilir, hutbelerin Kur'an-ı Kerîm'den âyetler ve Hz. Peygamber'e salât ve selâmla süslenmesi istenir, böyle olmayan hutbelere de "şevhâ" (çirkin, yakışıksız) adı verilir. Resûl-i Ekrem'in hutbelerindeki belirgin üslûbun yanı sıra Hz. Ebû Bekir ile Ömer de hutbelerine belirli sözlerle başlayıp belli sözlerle bitirmişlerdir (İbn Abdürabbih, III, 222). 3. Hatipler konuşmalarında Kur'an üslûbunu taklide çalışmışlardır. Hutbelerde konuya uygun âyetler iktibas edilmiş, bazan da hutbenin tamamı çeşitli âyetlerden oluşmuştur (Seâlibî, II, 23-31). 4. Bazı hatipler, lafızların seçimine daha çok önem vererek konuşmalarını irticâlen irat etmeyip önceden hazırlama yoluna git-

mişlerdir. 5. Hz. Peygamber Câhiliye dönemi kâhinlerinin secili sözlerine özenmeyi yasakladığından İslâmî dönemde hatipler bu tür sözlerle pek az yer vermişlerdir. 6. İslâmî dönemde hitâbette meydana gelen en önemli değişiklik muhtevanın İslâmî ölçülere uygun olmasıdır.

BİBLİYOGRAFYA :

Câhiz, *el-Beyân ve't-tebyîn*, tür.yer.; İbn Kuteybe, *‘Uyûnü'l-ahbâr* (Tavîl), II, 251-282; Taberî, *Târîh* (Ebû'l-Fazl), I-XIII, tür.yer.; İbn Düreyd, *el-İştikâk*, s. 237; İbn Abdürabbih, *el-‘İkdü'l-ferrid*, III, 222, 307-308; IV, 54-154; Ebû Ali el-Kâfî, *el-Emâlî*, Beyrut, ts. (Dârü'l-Kütübü'l-ilmîyye), I, 113, 147, 169, 231, 236, 241, 273, 283; II, 71, 100, 255, 311; Şerîf er-Radî, *Nehcü'l-belâga* (nşr. M. Ebû'l-Fazl İbrâhîm), Beyrut 1988, tür.yer.; Seâlibî, *el-İktibâs mine'l-Kur'ânî'l-Kerîm* (nşr. İbtisâm Merhûn es-Saffâr), Bağdad 1412/1992, II, 23-31; Kalkaşendî, *Şubhu'l-a'sâ* (Şemseddin), I, 253-270, 479-480; İsbîlî, *İhkâmü şan'atî'l-ke-lâm* (nşr. M. Rıdvân ed-Dâyê), Beyrut 1405/1985, s. 97-103; Huzâî, *Tahrîcü'd-delâlati's-sem'iyye* (nşr. Ebû Selâm Muhammed), Kahire 1981, s. 226-229; Ahmed b. Abdullah el-Mekki, *Hitâbet-i Arabiyye Târîhi*, İstanbul 1335, tür.yer.; Ahmed el-İskenderî – Mustafa İnânî, *el-Vasîl fi'l-edebi'l-'Arabî ve târihih*, Kahire 1315/1916; Tâhâ Hüseyin, *Fi'l-edebi'l-Câhili*, Kahire 1927, s. 366-371; a.mlf., *et-Tevcihü'l-edebî*, Kahire 1954, s. 25-52; Zekî Mübarek, *en-Nesrû'l-fennî fi'l-karnî'r-râbî*, Beyrut 1352/1934, I, 38; C. Zeydân, *Âdâb* (Dayf), I, 183-189, 305-306; İlye ve Hâvî, *Fennü'l-hatâbe ve te'avvuruhü fi'l-edebi'l-'Arabî*, Beyrut 1961, tür.yer.; Ahmed Zekî Safvet, *Cemheretü hutabi'l-'Arab fi 'uşûri'l-'Arabiyyeti'z-zâhire*, I-III, Kahire 1381/1962; Hasan el-Bâğâ, *el-Fünûnü'l-İslâmiyye*, Kahire 1965, I, 478-489; Abdülhakîm Belfî, *en-Nesrû'l-fennî*, Kahire 1969; İhsan en-Nas, *el-Hatâbetü'l-'Arabiyye fi 'aşrihâ ez-zehbî*, Kahire 1969; Ahmed Muhtar el-Hüfî, *Fennü'l-hatâbe*, Kahire 1972; Ömer Rızâ Kehâle, *el-Edebü'l-'Arabî fi'l-Câhiliyye ve'l-İslâm*, Beyrut 1392/1972, s. 178-180, 185-189; M. Abdülmün'im el-Hafâcî, *el-Hayâtü'l-edebiyye fi 'aşri şadri'l-İslâm*, Beyrut 1973, s. 117-151; a.mlf., *el-Hayâtü'l-edebiyye 'aşru Benî Ümeyye*, Beyrut 1987, s. 232-265; Şevkî Dayf, *Târîhu'l-edeb*, I, 410-419; II, 106-129; III, 448-456; IV, 526-534; a.mlf., *el-Fen ve mezâhibüh*, Kahire 1976, s. 27-95; Muhammed Mennûnî, *el-'Ulûm ve'l-âdâb ve'l-fünûn*, Rabat 1977, s. 250-309; Maulana Fazlulkarim, *al-Hadis of Mishkât-ul-Maşâbih*, Lahore 1979, II, 184-193; Ahmed Lütfî Kazancı, *Peygamber Efendimizin Hitâbeti*, İstanbul 1980; M. Abdülganî eş-Şeyh, *en-Nesrû'l-fennî fi'l-'aşri'l-'Abbâsiyyi'l-uvvel*, Vehrân 1980, s. 145-154; Enîs el-Makdisî, *el-Fünûnü'l-edebiyye*, Beyrut 1980, s. 395-400; Fevziye Abbas Han, *el-Hatâbe fi'l-'aşri'l-İslâmî* (yüksek lisans tezi, 1401/1981, Mekke Câmîati'ü Ümmi'l-kurâ), tür.yer.; Ahmed Hasan Zeyyât, *Târîhu'l-edebi'l-'Arabî*, Kahire, ts. (Dâru Nahdati Mısır), s. 19-27; Mecdî Vehbe – Kâmil Mühendis, *Mu'cemü'l-iştîlâ-hâtî'l-'Arabiyye*, Lübnan 1984, s. 159-160; Ömer Ferruh, *Târîhu'l-edeb*, tür.yer.; Hannâ el-Fâhürî, *el-Câmi' fi târihi'l-edebi'l-'Arabî*, Beyrut 1986, s. 115-126, 335-371; P. K. Hitti, *History of the Arabes*, London 1986, s. 249; Ali Rifâî Muhammed, *Keyfe tekûnü hatîben*, Kahire 1987, tür.yer.; Ali Lagzeyevî, *Edebü'l-siyâse ve'l-harb*

fi'l-Endelûs, Rabat 1987, s. 411-434; Mişâl Âsî – Emîl Bed' Ya'kûb, *el-Mu'cemü'l-mufaşşal*, Beyrut 1987, I, 602-603; M. Hasan Cebr, *el-Hatâbetü'l-İslâmiyye*, Kahire 1408/1988, tür.yer.; Nâyif Ma'rûf, *el-Edebü'l-İslâmî*, Beyrut 1990, s. 31-44, 51-56; Fâyiz Terhinî, *Edebü'l-hatâbe fi şadri'l-İslâm*, Beyrut 1990, tür.yer.; Ömer el-Kutaytî, *Huṭabü'r-Resûl*, Tunus 1990; Saïd Hüseyin Mansûr, *el-Kiyemü'l-hulkîyye fi'l-hatâbeti'l-'Arabiyye*, Bingazi 1991, tür.yer.; Abdücelîl Abduh Şelebî, *el-Hatâbe ve i'dâdü'l-hatîb*, Kahire 1412/1991; Abdülhamîd Şâkir, *Huṭabü'r-Resûl*, Trablus 1415/1995; Antvân Efendi, "el-Hatâbe", *el-Mukteṭaf*, VIII/5, Beyrut 1884, s. 281-284; Bâsil Hâtîm, "A Model of Argumentation from Arabic Rhetoric", *BSMES*, XVII (1990), s. 47-54; "Hatîb", *TA*, XIX, 66; "Hitâbet", a.e., XIX, 301-303; A. J. Wensinck, "Hutbe", *IA*, V/1, s. 618-620; "Hitâbet", *ABr*, XI, 120-121.



HÜSEYİN ELMALI

Türk Edebiyatı. Türkler'de hitâbetin esas itibarıyla hutbe, vaaz ve tasavvufî sohbetlerden meydana gelen dinî hitâbetle askerî, resmî ve siyasî hitâbet türleri dışında edebî bir tür olarak ancak geç dönemlerde gelişme gösterdiği kabul edilmektedir (Mithat Cemal, s. 360). Bu durumu, Süryânî Mihael'in dile getirdiği Türkler'in uzun nutuklardan hoşlanmadığı şeklindeki eski bir kanaatle (Turan, I, 123) açıklamak bir ölçüde mümkün görünse de aslında bunu, şifâhî sözleri yazıya geçirme alışkanlığının gelişmemiş veya buna gerek duyulmamış olmasına bağlamak daha uygundur. Nitekim Bilge Kağan'ın (VIII. yüzyıl) Orhun âbidelerindeki sözleri Türkler'de hitâbet geleneğinin eski bir geçmişinin bulunduğunu göstermektedir. Ancak bu ilk örneklerden sonra dört beş asırlık dönemle ilgili hemen hemen hiç bilgi yoktur. XI. yüzyıla ait *Kutadgu Bilig*'de söz ve sözün gücü, böhlikleri, fayda ve zararları hakkında bahisler yer almakla birlikte (VII. bab, 162-190, XIX. bab, 955-1028. beyitler) buradan Türk hitâbeti adına bir hükme varmak mümkün değildir. Bir vaaz kitabı olmasına rağmen *Atebetü'l-hakâyık* da (XII. yüzyıl) bu konuya dair bilgi vermemektedir. Bununla birlikte eserin toplumdaki irşad ihtiyacını karşılamak üzere kalem alınması, vâizlere malzeme teşkil edecek bilgiler içermesi, o dönemde Türkler arasında da bir vâiz topluluğunun mevcudiyetini düşündürmektedir.

Türk cemiyet hayatında diğer milletlerde olduğu gibi çok eskiden beri çeşitli törenlerin bulunması ve bunların özellikle evlenme, ad koyma, and içme vb. için olanlarında konuşmaların yapılması zengin bir tören hitâbetinin varlığını ortaya koymaktadır. Bununla ilgili birçok örnek

Dede Korkut hikâyeleriyle günümüze ulaşmıştır. Dede Korkut'un "güzel sözler söylemiş bir hakîm, bilgin, güçlü bir ulus ozanı, sözde ve şiirde üstün bir kişiliğe sahip" gibi vasıflarla tanıtılması (Gökay, s. XLVI, CXXVII) ve hikâyelerde daima "boy boy-layıp soy soylaması", öğüt amacıyla birtakım hikmetler söylemesi, ad verip törenlerde konuşmalar yapması onun hatip niteliğini açıkça göstermektedir. Câhiliye Arapları'nın kabile hatipleriyle benzer özellikler taşıyan Dede Korkut, Türkler'in efsanevi hatibi kabul edilmeye lâyık bir şahsiyet olarak değerlendirilebilir. Ayrıca Türk toplumunda şaman, baksı, evliya vb. kişilerin törenlerde konuşmalar yapan birer hatip durumunda bulunduğu bilinmektedir.

Dinî hitâbetin bir kolunu meydana getiren minber hatipliği bütün İslâm devletlerinde olduğu gibi Türk devlet teşkilâtında da çok eskiden beri yer almış bir müessesedir (bk. HUTBE). Osmanlılar'da daha serbest mahiyette bir meslek telakki edilen vâzilik de bir kurum haline gelmiş, Katar şeyhliği denilen ve en üst rütbesi Ayasofya kürsü şeyhliği olan, hitâbeti güzel tekke şeyhlerinin tayin edildiği bir ilmiye mansıbu ortaya çıkmıştır. Vâziler, XX. yüzyılın başlarına kadar Arapça okunan cuma hutbelerini namazdan sonra halka açıklar, ayrıca camilerdeki irşad hizmetlerini yürütürlerdi (bk. VAAZ). Tasavvufta bir eğitim metodu olan sohbet de hitâbete ait özellikler taşımaktadır. Bilhassa sohbet dalındaki ilk hatiplerden sayılması gereken önemli şahsiyetlerin başında XII. yüzyılın ünlü sûfisi Ahmed Yesevî gelir. Ahmed Yesevî'nin irşadlarında sohbetin önemli bir yerinin bulunduğu *Cevâhirü'l-ibrâr*'da belirtildiği ve sohbetle ilgili esaslar ortaya konulmuştur (Kara, s. 265). Diğer birçok tasavvufî kaynakta hem sohbetin âdâbi ve etkisi hakkında bilgiler hem de tanınmış sûflerin sohbetlerinden örnekler mevcuttur (bk. SOHBET).

Osmanlılar döneminde hitâbetin sohbet ve vaaz türlerinde isim yapmış pek çok mutasavvıf arasında Aziz Mahmud Hüdâyî'nin ayrı bir yeri vardır. Hüdâyî, Fatih Camii'nde başladığı irşad hizmetine 1599'dan itibaren bir taraftan tekkesinde, bir taraftan da Üsküdar Mihrimah Sultan Camii'nde devam etmiştir. Aziz Mahmud Hüdâyî'nin vaazları *el-Mecâlisü'l-va'zıyye* (Hacı Selim Ağa Ktp., nr. 276) adıyla Arapça, *Nesâih ve Mevâiz* (Hacı Selim Ağa Ktp., Aziz Mahmud Hüdâyî, nr. 266, 237 varak) adıyla Türkçe ola-

rak derlenmiştir. *Mecmûa-i Hutab* adlı risâlesi de Hüdâyî Dergâhı'nda okuduğu hutbelerin metinlerinden ibarettir (bk. Hacı Selim Ağa Ktp., Aziz Mahmud Hüdâyî, nr. 270/7).

Türk tarihinde askerî hitâbet alanında Büyük Selçuklu Hükümdarı Alparslan başta gelen kumandanlardandır. Alparslan'ın Malazgirt zaferi öncesinde biri henüz Hoy şehrinde iken kumandanlarına, diğeri savaş başlamadan önce bütün orduya hitaben yaptığı iki konuşma Türk askerî hitâbetinin unutulmaz örneklerindedir. Bunların özellikle, bir siyasî vasiyet niteliği taşıyan birincisinden ziyade ikincisi hitâbette aranan samimilik, kısa ve özlü oluş, coşkunluk ve tesir bakımından çok daha başarılıdır. Gerçekten Alparslan'ın ordunun savaş meydanında toplandığı cuma günü yaptığı konuşma onun hitâbet gücünü açıkça ortaya koymaktadır (bu konuşmaların metinleri, ayrıca hitâbet ve muhteva bakımından bir değerlendirmesi için bk. Köymen, I, 55-61).

Osmanlı padişahlarının bir kısmı, özellikle ordunun başında sefere çıkan ilk on padişah gerek Dîvân-ı Hümâyün'da, gerek ordugâhlarda toplanan harp meclislerinde, gerekse savaş başlamadan askerlere karşı yaptıkları konuşmalarda başarılı hitâbet örnekleri ortaya koymuştur. Ancak bunların çoğu tam metin halinde günümüze ulaşmamış, sadece vak'anüvislerin kayıtlarında özet olarak yer almıştır. I. Murad'ın I. Kosova Savaşı öncesinde çadırında toplanan harp divanında yaptığı konuşma ve dua ile (Neşrî, I, 271-293) II. Murad'ın Varna zaferinden önce askere hitaben söylediği sözler bilinen ilk örneklerdir. Fâtih Sultan Mehmed'in hitâbeleri arasında İstanbul'un fethi hazırlıklarına başlarken Edirne Sarayı'nda verdiği nutukla (metni için bk. Kritovulos, s. 25-37; geniş bilgi ve değerlendirme için bk. Turan, II, 50-51; İnalçık, s. 125-126) kuşatma sırasında danışma meclislerinde ve divanlarda yaptığı konuşmalar özellikle kayda değer. Bunlardan, Bizans'a yardım getiren gemilerin Türk donanmasını aşarak Haliç'e girmesi üzerine topladığı divanda söylediği sözler Tâcîzâde Câfer Çelebi tarafından nakledilmiştir (*Mahrûsa-i İstanbul Fetihnâmesi*, s. 16). Bu arada Fâtih'in hocası Akşemseddin'in de fethi hazırlıkları ve kuşatma sırasında düzenlenen toplantılarda yaptığı konuşmalardan, fetihten sonra ganimetlerin taksimi münasebetiyle yeniçerilere hitaben söylediği sözlerden ve Ayasofya'da okuduğu ilk hutbesinden müessir bir hatip oldu-

ğu anlaşılmaktadır (hitâbe metinleri için bk. Evliya Çelebi, I, 97, 105, 113). Yavuz Sultan Selim'in İran seferine çıkmadan önce Edirne'de topladığı büyük divanda devlet erkânı ve ulemâyî Şah İsmâil'e karşı düzenlenecek sefere ikna etmek için yaptığı konuşma ile (S. Tansel, s. 33-34) daha sonra Çaldıran seferinde çadırını kurşunlayan yeniçerilere karşı söylediği sözler (a.g.e., s. 49) Türk hitâbetinin belli başlı örnekleri arasında yer alır.

Kanûnî Sultan Süleyman Osmanlı padişahları arasında hitâbette önde gelen bir simadır. Kaynaklar onun, Rodos kuşatması sırasında çekilen büyük sıkıntılar karşısında geri dönmek isteyen askerlerin mâneviyatını yükseltmek için yaptığı konuşmayı buna delil gösterirler (Şerafetin Turan, s. 62; bu hitâbenin bir roman kurgusu içinde verilen şekli için bk. Downey, s. 53-55). Bu devirde özellikle Batılı sefâret heyetlerine karşı konuşmaları ile dikkat çeken Vezir Makbul İbrâhim Paşa ile Kaptanıderyâ Barbaros Hayreddin Paşa da hitâbette anılması gereken isimlerdir. Barbaros'un, Seyyid Murâdî'nin kalemîyle günümüze intikal eden deniz seferlerinde harp meclislerinde ve asker önünde yaptığı pek çok konuşma onun hitâbet yeteneği hakkında yeterli fikir vermektedir (*Gazavât-ı Hayreddin Paşa*, tür.yer.; Preveze Deniz Savaşı öncesindeki nutku için bk. s. 350-352). Aynı şekilde Sokullu Mehmed Paşa da düzgün konuşması ile tanınmış bir devlet adamıdır. Onun bu özelliğini, İnebahtı Deniz Savaşı'nda donanmanın kaybedilmesinin doğuracağı sonuçları öğrenmek üzere kendisini ziyarete gelen Venedik elçisine söylediği sözlerle (Hammer, VI, 274) Kaptanıderyâ Kılıç Ali Paşa'ya yaptığı meşhur konuşmasından (Peçuylu İbrâhim, I, 498-499) anlamak mümkündür.

Hitâbetiyle dikkat çeken Osmanlı padişahlarından IV. Murad'ın sarayına giren isyancı yeniçerilerle yaptığı ayak divanlarındaki konuşmalarının bu alanda ayrı bir yeri vardır. Özellikle devlet idaresini tam olarak ele aldıktan sonra Sarayburnu'ndaki Sinan Paşa Köşkü'nde topladığı ayak divanında ileri gelen devlet ricâli önünde yaptığı konuşma bunun en güzel örneğidir (Naîmâ, III, 112 vd.). Daha sonra II. Mahmud'un çıktığı memleket gezilerinde zaman zaman halka karşı konuştuğu veya nutkunun metnini başkâtibine okuttuğu bilinmektedir (Özcan, s. 372, 373, 376). II. Mahmud'un bu konuşmaları, Osmanlı hitâbetinin günümüzdeki anlamıyla halka yönelik ilk siyasî örnekleri

sayılabilir. Sultan Abdülaziz de Mısır ve Avrupa seyahatlerinde değişik topluluklar huzurunda bazı konuşmalar yapmıştır. (İzmir’de yaptığı bir konuşma için bk. Ali Kemâlî, s. 47-48).

3 Kasım 1839 günü Gülhane’de Tanzîmât-ı Hayriyye Fermanı’nı okuyan Mustafa Reşid Paşa bu yeni devrenin en iyi hatibi sayılmaktadır (İA, IX, 704). Büyük bir ikna kabiliyetine sahip olan Keçecizâde Fuad Paşa da dönemin çok iyi konuşan devlet adamlarındandır (a.g.e., IV, 679). Türkçe’nin yanı sıra Fransızca konuşmalarıyla da bir hitâbet gücü sergileyen Fuad Paşa fikirlerini açık söyleyen, yabancı devlet adamları yanında bu özellikleriyle takdir edilen ünlü bir diplomatı (Toros, s. 9). Bu dönemde çok renkli şahsiyetiyle dikkat çeken Ali Suâvi, Şehzadebaşı Camii’ndeki vaazlarıyla dinleyicilerini kolayca tesiri altına alabilen kuvvetli bir hatip olarak tanınmıştır (H. Çelik, s. 65-66). Ali Suâvi aynı zamanda siyasî bir hatipti (Toros, s. 9).

Türk hitâbeti, kendisi de iyi bir hatip olan II. Abdülhamid döneminde daha çok yeni açılan meclisin etkisiyle önemli bir gelişme göstermiştir. 19 Mart 1877 tarihinde Mâbeyn-i Hümayun başkâtibi Said Bey (Küçük Said Paşa) tarafından okunan ve daha sonra *Nutk-ı Pâdişâhî* adıyla yayımlanan (İstanbul, ts.) I. Meşrutiyet Meclisi’nin açılış nutku, Türk parlamento tarihinin ilk yazılı konuşma metni kabul edilebilir. Sultan Abdülhamid ayrıca Yıldız Sarayı’nda zaman zaman düzenlediği toplantılardaki konuşmalarıyla da hitâbet yeteneğini ortaya koymuştur (DİA, I, 217-218). Aynı dönemin valilerinden Girtili Sırrı Paşa, görevine başlarken ve ayrılırken vilâyet halkına hitaben söylediği sözlerle temel atma, bina açma törenlerinde yaptığı konuşmalarla dikkat çekmiştir. Mekteb-i Harbiyye Nâzırı ve Şipka Kumandanı Süleyman Paşa, 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi’nin yenilgiyle sonuçlanmasından dolayı çıkarıldığı dîvânîharpteki müdafaalarıyla hukukî hitâbetin güzel örneklerini vermiştir. Meclis reisi Ahmed Vefik Paşa, Dârülfünun hatibi olarak tanınan Hasan Fehmi Paşa, Sadrazam İbrâhim Hakkı Paşa (İbnülemin, II, 1792-1793), Adliye Nâzırı Mehmed Necmeddin Bey ve Meşrutiyet devrinin tanınmış hukuk ve siyaset adamlarından Manyasizâde Refik Bey de bu dönemin hatipleri arasında zikredilebilir.

II. Meşrutiyet’ten sonra ortaya çıkan serbestlik ortamı içinde meclisin tekrar açılması ve siyasî partilerin kurulması gi-

bi faaliyetler sebebiyle Türk hitâbeti yepyeni bir vadiye çeşitlenerek gelişmiştir. Her dalda birçok hatibin yetiştiği bu dönemde yapılan konuşmaların metinleri çoğunlukla elde bulunduğundan ayrıca zengin bir literatür oluşmuştur. Bu hatipler arasında Meclis-i Meb’ûsan reisi Ahmed Rızâ, Dersim mebusu ve gazeteci Lutfi Fikri, Maliye Nâzırı Cavid Bey, İzmir mebusu Seyyid Bey, Osmanlıca’yı çok güzel konuşmasıyla tanınan Ermenilerden mebus Zührap Efendi, Türkçe olduğu kadar Fransızca konferanslarında da iyi bir hatip olduğunu gösteren Prens Sabahaddin, Halil Menteşe, meclis dışında özellikle açık hava toplantılarının tanınmış isimlerinden Ömer Nâci, hukuk profesörü Ahmed Salâhaddin, Selim Sırrı (Tarcan), Aka Gündüz, Babanzâde İsmail Hakkı, meydan hatibi olduğu kadar konferansçılığıyla da tanınan Rıza Tefvik (Bölükbaşı), Yusuf Akçura, Ubeydulâh Efendi ve Dârülfünun hatibi Cemil Mahmud önde gelen isimlerdir. II. Meşrutiyet’in ilânının üçüncü günü Selânik’te (Kutay, s. 163), Şubat 1909’da ayaklanan medrese talebesini yatıştırmak için Beyazıt Meydanı’nda, İttihâd-ı Muhammedî Cemiyeti’nin kuruluşu dolayısıyla Ayasofya’da, Otuzbir Mart Vak’ası’nda âsi askerleri teskin için İstanbul’da (*Volkan Gazetesi*, s. 523, 537-538) ve bu olaya karıştığı gerekçesiyle Dîvân-ı Harb-i Örfî’de, 1911 yılında Şam’da Ermeviyye Camii’nde (Mardin, s. 142), 19 Ocak 1923’te mebuslara hitâben Türkiye Büyük Millet Meclisi’nde (Kutay, s. 273 vd.) yaptığı konuşma, savunma ve hutbeleriyle bu alanda Bedîüzzaman Said Nursi’nin ayrı bir yeri vardır. Bu dönemin başarılı hatiplerinden Mithat Cemal ayrıca, bilindiği kadarıyla hitâbet konusundaki ilk Türkçe eser olan *Hitâbet ve Münâzara Dersleri* ile (İstanbul 1329) *Hitâbet Dersleri* (İstanbul 1330) adlı kitapları yazmıştır. İlyas Mâcid’in, hitâbeti şiir okuma ile (inşad) birlikte ele alarak aralarındaki münasebeti inceleyen *İnşad ve Hitâbet* (İstanbul 1330) adlı çalışması da dikkat çekici bir eserdir.

I. Büyük Millet Meclisi ve Cumhuriyet devri hatipleri arasında başta Mustafa Kemal Atatürk olmak üzere Hüseyin Avni Ulaş, Mustafa Necati, Ali Şükrü, Mahmut Esat Bozkurt, Hamdullah Suphi Tanrıöver, Refik Şevket İnce, Hasan Basri Çantay, Şemsettin Günaltay, M. Fuad Köprülü, Şevket Râşid Hatipoğlu, İsmayıl Hakkı Baltacıoğlu, İsmail Habip Sevük, Ruşen Eşref Ünaydın ve Behçet Kemal Çağlar sayılabilir. Ayrıca bunlara, 1950’den sonraki çok partili hayatta siyasî hatip olarak

dikkat çeken Osman Bölükbaşı da eklenmelidir. Türk hitâbetinde, özellikle anma toplantıları tertipleyerek yaptığı konuşmalarla meşhur olmuş önemli bir isim “İhtifalci” lakabıyla tanınan Ziyâ Bey’dir. Her yıl Tefvik Fikret’in mezarı başında anma töreni düzenleyen Florinalı Nâzım ile İstanbul’un işgali sırasında yapılan Pierre Loti ihtifalindeki konuşmasıyla dikkatleri çeken Süleyman Nazif de bu alanda güzel örnekler vermişlerdir. Sayıları çok az olan kadın hatipler arasında İstanbul’un işgali sırasında yapılan Sultanahmet mitinginin tanınmış siması Halide Edip Adıvar, Erzurum milletvekili Nakiye Elgün, şair ve yazar Şükûfe Nihal Başar, öğretmen Sâime Münevver Asker’in (Toros, s. 69-75) adları bilinmektedir.

XIX ve XX. yüzyıllarda dinî hitâbet sahasında meşhur olan şahsiyetler içinde Murad Molla şeyhi Mehmed Efendi, Sultan Ahmed Camii’nde ona vekâleten vâizlik yaparak genç yaşta dikkat çeken Ahmed Cevdet Paşa (Fatma Aliye, s. 27-28), Ayasofya vâizliğiyle tanınan ve vaazları Eşref Edip tarafından *Mevâiz* adıyla neşredilmiş bulunan (İstanbul 1324-1325) Manastırlı İsmâil Hakkı ile Hocazâde Mustafa Âsım Efendi önde gelmektedir. İstiklâl Harbi sırasında Anadolu’da çeşitli camilerde vaaz veren Mehmed Âkif Ersoy ve onun şiirlerinden Süleymaniye ve Fâtih kürsülerinden konuştuğu “hatib-i şehîr” unvanıyla bilinen Abdürreşid İbrahim, Beyazıt Camii’ndeki vaazlarıyla ünlü Urfalı Mahmud Kâmil, daha yakın devirlerde Hacı Cemal Öğüt, Şemseddin Yeşil (*İlâveli Mevzelerim ve Hutbelerim*, İstanbul 1943), Beyazıt Camii’ndeki vaazları yanında Fâtih Camii’nde okuduğu hutbelerle zamanın üniversite gençliği üzerinde tesir icra eden Abdurrahman Şeref Güzelyazıcı (*Fatih Minberinden Mü’minlere Hutbeler*, I-II, İstanbul 1968-1970), ayrıca Muzaffer Ozak ve “halk vâizi” denilen Gönenli Mehmet Efendi zikredilmesi gereken önemli şahsiyetlerdir.

BİBLİYOGRAFYA :

Kritovulos, *Târih-i Sultan Mehmed Hân-ı Sâni*, İstanbul 1328, s. 25-37; Seyyid Muradî, *Gazavât-ı Hayreddin Paşa: Barbaros Hayreddin Paşa’nın Hatıraları* (nşr. M. Ertuğrul Düzdağ), İzmir 1995, s. 167-169, 174-175, 184, 350-352; Neşri, *Cihannümâ* (Unat), I, 271-293; Tâcizâde Câfer Çelebi, *Mahrûsa-i İstanbul Fetihnâmesi*, İstanbul 1331, s. 16; Peçuylu İbrâhim, *Târih*, I, 498-499; Eviya Çelebi, *Seyahatnâme*, I, 97, 105, 113; Naimâ, *Târih*, III, 112 vd.; Hammer (Atâ Bey), VI, 274; Midhat Cemal, *Hitâbet Dersleri*, İstanbul 1330, s. 360-370; İlyas Mâcid, *İnşad ve Hitâbet*, İstanbul 1330; Fatma Aliye, *Ahmed Cevdet Paşa ve Zamani*, İstanbul 1332, s. 27-28; Köprülü, *İlk Mutasavvıflar* (İstanbul 1919), Ankara 1984, s. 146; Ali Cânip, *Edebiyat*,

İstanbul 1926, s. 417-427; Ali Kemâlî, *Sultan Aziz'in Mısır ve Avrupa Seyahati*, İstanbul 1944, s. 47-48; Samet Ağaoğlu, *Kuva-yı Milliye Ruhu*, İstanbul 1944, s. 244-249; Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, III/1, s. 22, 188-189; Taşa Toros, *Türk Hatipleri*, Ankara 1950; İbnülemin, *Son Sadrazamlar*, II, 1792-1793; Necat Muallimoğlu, *Bütün Yönleriyle Hitabet*, İstanbul 1957; Muzaffer Gökman, *Muratolla Kütüphanesi*, İstanbul 1958, s. 16-17; Hilmi Yücebaş, *Rıza Tevfik: Hayatı, Hatıraları, Şiirleri*, İstanbul 1968, s. 165-170, 185-195; Osman Turan, *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi*, İstanbul 1969, I, 123, 137-139; II, 50-51, 102; Selâhattin Tansel, *Yavuz Sultan Selim*, İstanbul 1969, s. 33-34, 49; Muharrem Ergin, *Orhun Âbideleri*, İstanbul 1970, s. I, III, 1, 3, 22, 31, 33; Şerafettin Turan, "Rodos'un Zaptından Malta Muhasarasına", *Kanunî Armağanı*, Ankara 1970, s. 61-62; Abdullah Develioğlu, *Büyük İnsanlar*, İstanbul 1973, s. 476; Orhan Şâik Gökyay, *Demdem Korkudun Kitabı*, İstanbul 1973, s. XLVI, CXXVII, CXXIX; Fairfax Downey, *Kanunî Sultan Süleyman* (trc. Enis Behiç Koryürek), İstanbul 1975, s. 53-55; Haldun Taner, *Ötür İse Ten Ötür Canlar Ölesi Değil*, İstanbul 1979, s. 82-90; Cemal Kutay, *Çağımızda Bir Asrı Saadet Müslümanı Bediüzzaman Said Nursî*, İstanbul 1980, s. 163, 273 vd.; Hasan Kâmil Yılmaz, *Aziz Mahmud Hüdâyî ve Celvetiyye Tarikatı*, İstanbul 1982, s. 52-54; Mehmet Altay Köymen, *Alp Arslan ve Zamani*, Ankara 1983, I, 55-61; II, 213, 548-549; Halil İnalçık, *Fatih Devri Üzerinde Tetkikler ve Vesikalar*, Ankara 1987, s. 125-126; Fevziye Abdullah Tansel, *İstiklâl Harbinde Mücâhid Kadınlarımız*, Ankara 1988, s. 21-22, 54; Ahmet Turan Alkan, *Sıradışı Bir Jön Türk Übeydullah Efendi'nin Amerika Hatıraları*, İstanbul 1989, s. 66-74, 128-130; Abdülkadir Özcan "II. Mahmud'un Memleket Gezileri", *Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu'na Armağan*, İstanbul 1991, s. 361-378; Şerif Mardin, *Türkiye'de Din ve Toplumsal Değişme Bediüzzaman Said Nursî Olayı*, İstanbul 1993, s. 142; Hüseyin Çelik, *Ali Suavi ve Dönemi*, İstanbul 1994, s. 65-66; Muammer Çelik, *Hüseyin Avni Ulaş*, İstanbul 1996, s. 193-194, 224-232; Mehmed Şeker, "Divân-ı Hikmet'e Göre İnsan ve Sosyal Hayat", *Ahmed-i Yesevî Hayatı-Eserleri-Fikirleri-Tesirleri* (haz. Mehmed Şeker - Necdet Yılmaz), İstanbul 1996, s. 132-135; Mustafa Kara, "Yeseviyye'nin Temel Kitabı Cevâhiru'l-ibrâr min emvâci'l-bihâr", a.e., s. 265; İrfan Gündüz, "Ahmed-i Yesevî'nin Tarikat ve İrşad Anlayışı", a.e., s. 294; *Volkan Gazetesi* (İstanbul 1908-1909; haz. M. Ertuğrul Düzdağ), İstanbul 1992, s. 523, 537-538; Cenab Şahabeddin, "Parlamentoda Belâgat", *Tanin*, sy. 135, İstanbul 15 Kânunuevvel 1908, s. 3-4; Abdullah Uçman, "Mehmet Âkîf'in Millî Mücadele Yıllarındaki Mev'izeleri", *MK*, sy. 55 (1986), s. 51-56; a.mlf., "Başkim Klübü'nde Bir Konferans", *TT*, sy. 139 (1995), s. 5-15; a.mlf., "Ali Suâvî", *DİA*, II, 445; Nurullah Yılmaz, "Şiir ve Hitabet Arasındaki İlişki", *Dosya*, İstanbul Bahar 1997, s. 111-114; "Hitâbet", *TA*, XIX, 301-303; Orhan F. Köprülü, "Fuad Paşa", *İA*, IV, 679; Ercümen Kuran, "Reşid Paşa", a.e., IX, 704; Rekin Ertem, "Hitâbet", *TDEA*, IV, 247-248; Cevdet Küçük, "Abdülhamid II", *DİA*, I, 217-218; Emel Esin, "Ahmed Yesevî Külliyesi", a.e., II, 162; Abdülaziz Bayındır, "Güzelyazıcı, Abdurrahman Şeref", a.e., XIV, 351-352.



MUSTAFA UZUN

HİTAP

(الخطاب)

Allah Teâlâ'nın
mükelleflerin fiilleriyle
ilgili olan sözleri anlamında
fıkıh terimi
(bk. HÜKÜM).

HİTAP

(الخطاب)

Allah'ın
insanı muhatap alan sözü anlamında
tasavvuf terimi.

Tasavvufta Allah'ın insanlara yönelik sözüne hitâb, hitâb-i ilâhî veya muhâtabe denir. İnsanlar ilk defa ruhlar âleminde iken Allah'ın hitabına mazhar olmuşlar (bk. BEZM-i ELEST), bu sırada Allah insanlara, "Ben sizin rabbiniz değil miyim?" diye hitap etmiş, onlar da, "Evet, sen bizim rabbimizsin" diye cevap vermişlerdir (el-A'râf 7/172; Tirmizî, "Tefsîr", 8). Cüneyd-i Bağdâdî, bezm-i elest ve ilâhî hitap görüşlerini bu tür naslar çerçevesinde geliştirmiştir. Ona göre bezm-i elestteki hitabın mânevî hazzı hâlâ semada kendini göstermektedir. Zünnûn el-Misrî ise semâ ilâhî hitaplarla işaretler şeklinde değerlendirerek semâdan alınan zevki ilâhî kaynağa bağlar (Kuşeyrî, s. 642, 644).

İlk sûfilerden itibaren velîler ve ârifler Allah'ın hitabını işittiklerini ifade etmişlerdir. Sehl et-Tüsterî, "Otuz senedir Hak ile konuştuğum halde halk kendileriyle konuştuğumu zannediyor" demiştir (Kelâbâzî, s. 205). Sûfiler, bütün âyetleri Allah'ın kendilerine olan hitapları şeklinde anlamışlardır. Ca'fer es-Sâdik Kur'an'ı dikkatle ve üzerinde iyice yoğunlaşarak okuduğunu ve bu sayede onu Allah'tan dinliyorum gibi bir şuur haline ulaştığını söyler (Gazzâlî, I, 372).

Tasavvufta insanın gönlüne gelen hitaplara "havâtîr" denilmiştir. Bu hitaplar ilâhî, melekî, nefsi ve şeytânî olabilir (bk. HAVÂTİR). Muhyiddin İbnü'l-Arabî bunların hepsinin ilâhî hitaplar olduğunu, amâ'da sûretler halinde belirdiğini, kısa bir müddet sonra geride anlamlar bırakarak sesler gibi yok olduklarını söyler. Ona göre ehlullah, ilâhî hitaplara dayanarak basiret üzere halkı Hakk'a davet eder; başka bir ifadeyle bu davetler ilâhî tarifleyeni "ol" (kûn) hitabıyla gerçekleşir (el-Fütûhât, II, 565, 566). İbnü'l-Arabî, Hakk'ın mülk âleminde âriflere hitabına "muhâ-

dese", misal âlemindeki doğrudan hitabına "fehvâniye" adını verir ve Hz. Mûsâ'nın ağaçtan işittiği nidâyı (el-Kasas 28/30) birinciye örnek olarak gösterir. Sır âleminde âriflere vâki olan hitaba ise "mûsâmere" denir. İbnü'l-Arabî'ye göre aslında her mazhardan zuhur eden ses genel anlamda ilâhî bir hitaptır (el-Mu'cemü's-şûfî, s. 401-403).

İbn Kayyim el-Cevziyye Allah'ın kullarına on türlü yol gösterdiğini, bunlardan birinin de işitilir nitelikteki hitapları olduğunu söyler. Ona göre Hakk'ın hitabını ancak peygamberler işitir; fakat nâdiren velîlerin de melek aracılığıyla gelen hitabı işittikleri olur. İmrân b. Husayn'ın kendisinin böyle bir hitaba mazhar olduğuna dair rivayetini zikreden İbn Kayyim, insanın bazan bir hitap olmadığı halde varmış kuruntusuna düşebileceğine de dikkat çekmiştir (*Medâricü's-sâlikîn*, I, 54-57).

Nifferî (ö. 354/965), Hakk'ın kendisine vâki olan hitaplarını *el-Mevâkıf* ve *Muhtâbât* adını verdiği iki risâlede toplamıştır. Abdülkadir-i Geylânî'ye nisbet edilen *Gavşiyye* risâlesi de (Süleymaniye Ktp., Hacı Mahmud Efendi, nr. 2855) hitaplardan meydana gelir.

BİBLİYOGRAFYA :

Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, "hıtb" md.; *el-Mu'cemü's-şûfî*, s. 400-405; Nifferî, *Kitâbü'l-Mevâkıf*, Kahire, ts.; a.mlf., *Kitâbü'l-Muhtâbât*, Kahire, ts.; Kelâbâzî, *Taaruf* (Uludağ), s. 205; Kuşeyrî, *er-Risâle*, s. 242, 642, 644; Herrevî, *Menâzil* (Revân), s. 140; Gazzâlî, *İhyâ*, I, 372; Baklı, *Şerh-i Şaḥiyyât*, s. 548, 665; İbnü'l-Arabî, *el-Fütûhât*, II, 565, 566; İbn Kayyim el-Cevziyye, *Medâricü's-sâlikîn*, Kahire 1403/1983, I, 54-57. SÜLEYMAN ULUDAĞ

HITTI, Philip Khuri

(1886-1978)

Arap tarihi, kültürü,
dil ve edebiyatı uzmanı.

24 Haziran 1886'da Beyrut yakınlarındaki Şimlân (Şimian) köyünde doğdu; Mârûnî Kilisesi'ne mensup bir hıristiyan Arap'tır. İlk öğrenimini Şimlân'da tamamlamasının ardından ortaokulu ve liseyi Sûkulgârb'da bulunan Amerikan mektebinde okudu (1903). Bu mektepte üç yıl öğretmenlik yaptıktan sonra 1906'da Beyrut Amerikan Üniversitesi'ne kaydoldu. Buradan mezun olunca (1908) aynı üniversitede tarih dersleri verdi. 1913 yılında Amerika Birleşik Devletleri'ne giderek Columbia Üniversitesi'nde (New York) Richard Gottheil'in yanında Belâzûrî'nin